

Šlosar, Dušan

Čtvrtá třída

In: Šlosar, Dušan. *Slovotvorný vývoj českého slovesa*. Vyd. 1. Brno: Univerzita J.E. Purkyně, 1981, pp. 22-26

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/121711>

Access Date: 22. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ČTVRTÁ TŘÍDA

Jak ukazuje V. MACHEK (57), má zřejmě infinitivní kmenotvorná přípona slovesných i-kmenů původ v tvaru participia l-ového, od původu ovšem deverbálního l-ového adjektiva. Slovesné i-kmeny už v praslovanštině patřily mezi nejproduktivnější slovesné typy. Tuto mimořádnou produktivitu i-kmenů vysvětluje I. NĚMEC (87) množstvím kmenových opozic, do nichž i-kmeny vstupují. Přitom se zabývá především i-kmeny denominativními, jež je ovšem třeba chápat velmi široce: např. slovesa typu *(po)točiti* jsou odvozeniny dějového jména *tok* apod. I-kmeny stály už tehdy v opozici ke slovesům 1. třídy (*(po)-točiti* — *tekti*), k *ē*-kmenům (*vъz*)*buditi* — *bъděti*), n-kmenům (*vъz*)*buditi* — (*vъz*)*bъ/d/nъti*) a a/ja-kmenům (*(po)ložiti* — *(po)lagati*; (*vъz*)*buditi* — (*vъz*)*budjati*). Spojujícím rysem i-kmenových členů opozic byla jejich tranzitivnost, už sám o sobě důležitý sémantický rys slovesa.

Značnou produktivitu slovesných i-kmenů zdédila z praslovanštiny i čeština. Tento fakt dávné produktivity způsobil, že i-kmeny byly už v rané staré češtině zastoupeny početněji než jiné typy sloves (v našem textu 194 slovesa např. proti 60 slovesům 1. třídy, 18 formacím 2. třídy, 52 slovesům 3. třídy, dále 131 slovesům a-kmenovým a 96 ova-kmenovým: ve dvou posledních, početnějších skupinách jde ovšem z velké části o odvozeniny z prefigovaných sloves jiných tříd; počet slovesných základů by musel být mnohem menší). Vztah i-kmenů k fundujícím slovům byl většinou nezastřen (s výjimkou faktitivních deverbativ typu *hubiti* — *hynúti*) a tím byl dán předpoklad k tomu, aby jejich rozvoj pokračoval i v době historické.

Mezi staročeskými i-kmenovými slovesy nacházíme deverbativa, de-substantiva i deadjektiva.

Deverbativa nejsou příliš početná: v staročeských textech žaltáře kolísá jejich počet mezi 20 až 25. Slovesa typu *buditi* (← *bdieti*) ztra-

tila už v praslovanštině kontakt s fundujícími útvary v důsledku starých, už neživých hláskových alternací v kořeni, které zastřely vztah fundace. To byla zřejmě vážná překážka jejich dalšího rozvoje, a proto se celý typ i-kmenových deverbálních faktitiv stal neproduktivním. Valná většina staročeských faktitiv: *lúčiti (sě)*, *saditi*, *dojiti*, *-pojiti*, *miesiti*, *staviti*, *živiti*, *-ložiti*, *-lepiti*, *-věsiti*, *-vrátiti*, *hubiti*, *učiti*, *topiti*, *svietiti*, *-baviti*, *tráviti* a *-pilziti (popilzenie „lapsus“)* je buď doložena v staroslověnské verzi (PsSin), nebo se aspoň předpokládá jejich praslovanská existence (*-mořiti*, *štípiti*, *trápiti*, *-hřížiti*). Jen ojedinělá faktitiva vyskytující se v staroslověnském textu PsSin se v češtině nenalézají (např. *-sětiti*, *-rastiti*). Také případy, že v staročeském textu máme doloženo sloveso v staroslověnské neznámé, jsou vzácné. Patří k nim jen *plaviti* a snad i sloveso *puditi*, etymologicky nejasné. Novočeský text obsahuje sloves tohoto typu o něco více, ale ani tento početní rozdíl nelze považovat za svědectví o zbytku jeho produktivních sil. Slovesa *-hřbit*, *hojit*, *hasit* a *-navit* jsou totiž doložena už pro starou dobu u Gebauera a také další dvě — *-pružiti* a *ronit* — nepochybně nejsou nová. Jen jediný zbývající případ, sloveso *tavit*, bylo nesporně vytvořeno nově, a to jako faktitivum k *táti*. MACHEK (70) přesvědčivě dovozuje, že se tak stalo pro potřeby odborné terminologie. Slovtvorný postup ovšem už nepřipomíná někdejší odvozování faktitiv. Základem byla asi imperfektivní odvozenina *roztávati* a její kořen i s připojeným formantem *-v-* se stal základem nového slovesa. Jde tu tedy o ojedinělé analogické napodobení. U dalšího nově doloženého faktitivního slovesa *-pružiti* dokazuje MACHEK (70) jeho už praslovanský původ. Je tedy nesporné, že i-kmenová deverbální faktitiva byla po celou historickou dobu typem neproduktivním.

Tato neproduktivní deverbativa jsou však mezi historickými slovtvornými typy slovesných i-kmenů výjimkou. Denominativa si totiž vysokou produktivitu zděděnou z praslovanštiny udržují v podstatě po celou historickou dobu.

Deadjektivní odvozeniny, poměrně početné už v první verzi našeho textu (Wittb: 43 slovesa), mají společný významový rys „udílení vlastnosti“, jsou to tedy tranzitiva. Jejich počet je shodný s počtem deadjektivních tranzitiv zastoupených v PsSin, i když jednotlivá slovesa se přirozeně vždy nekryjí. Uchovávají si však svou produktivitu i během doby historické, jak naznačuje fakt, že jejich počet v našich textech s jistými výkyvy neustále vzrůstá, až v novočeské verzi dosahuje počtu 52. Přitom se postupně objevují nová slovesa, dříve nedoložená, zčásti fundovaná odvozenými adjektivy (např. *zdobiti*, *ospravedliti*, *zmocniti se*, *-bohatiti* v Ben, *-podobniti*, *smilniti*, *-prostranniti* v Kral, *dymniti*, *vinniti* ve Václ, *žárlit*, *-jasnit*, *běsnit*, *třísnit*, *pyšnit se*, *-jařit*, *horšit se*, *-žhaviti*, *-ubožit* v novém překladu). Je to docela přirozené a nutné: i-kmenová tranzitivní deadjektiva mají při odvozování v historické době výhradní postavení a fundující slova, adjektiva, jsou přitom dynamickým, živě se

obohacujícím slovním druhem (viz Z. RUSÍNOVÁ — D. ŠLOSAR 115). M. DOKULIL (9) sice považuje tento typ deadjektivů za omezeně produktivní, ale i z jeho výkladu vyplývá, že deadjektivní slovesa tranzitivní (faktivita) patří k tomuto jedinému typu a že neexistuje žádný prostředek konkurující. V užší kategorii odvozenin od názvů barev ovšem pozorujeme jistá omezení: netvoří se např. odvozeniny od modifikovaných adjektiv typu *bělavý*, to však může být důsledek procesuálního charakteru nedokonavé odvozeniny: nedokonavé *bílit* může vyjadřovat samo o sobě menší, neúplnou míru udělované vlastnosti.

Předpokladem dynamiky tohoto typu v historické době je mimo jiné i skutečnost, že se tato slovesa spojují s reflexivním *se*. V takovémto spojení ztrácejí významový rys tranzitivnosti a nabývají tak významu „získávání vlastnosti“ (*syčiti se*). Zatímco v staroslověnském materiálu z PsSin se sloveso našeho typu ve spojení se *se* vyskytuje poměrně málo (6×), ve Wittb je spojení tohoto druhu častější (12 případů). Po celou historickou dobu se pak takováto slovesa objevují často a početně se blíží intranzitivům typu *temněti* a *slábnouti* nebo se s nimi vyrovnávají.

Desubstantiva 4. třídy jsou — v souhlase s dávnou vysokou produktivitou typu, o níž jsme se zmínili už dříve — velmi početnou skupinou už na počátku historické doby. Jak ukázal I. NĚMEC (87), typ denominativních odvozenin, původně omezený na základy dějového charakteru, rozšířil se ještě v praslovanské době i na základy nedějové (původně *tokъ* → (*po*)*točiti*, pak i *město* → (*vъ*)*městiti*). Na této široké základně pokračoval pak vývoj i v češtině během celé historické doby. Slovesa v nejstarším českém překladu se početně vyrovnávají slovesům v PsSin (67 útvarů). I když přirozeně nenacházíme vždy přesné paralely u jednotlivých případů, nevidíme mezi oběma soubory ani zřetelné strukturální rozdíly: jsou zde odvozeniny z dějových základů (stsl. *loviti* — stč. *honiti*; stsl. i stč. *spěšiti*), z názvů osob (stsl. *česariti*, stč. *svědčiti*), z názvů abstrakt (stsl. *tpžiti*, stč. *túžiti*) i konkrét (stsl. i stč. *zlatiti*, stsl. *gnězditi se*, stč. *hnězditi se*). Tento sklad trvá po celou historickou dobu. V pozdějších verzích je relativně menší počet sloves předponových, ale to je jev obecný, netýkající se výhradně jen našeho typu.

V dalších verzích množství desubstantiv vytvořených kmenotvorným *-i* pozvolna roste. Základní soubor 67 sloves doložených ve Wittb je v Ben rozmnožen např. o *velebiti*, *strojiti*, *raniti*, *-kořeniti*, *žiezniti*, *štěpiti*, *-vitěziti*, *vážiti*; Kral dokládá nově např. *-hrbiti*, *cvičiti*, *válčiti*, *končiti*, *sočiti*, *tovaryšiti se*, *rotiti se*, *-brotiti*, *nuziti*. (Mezi těmito slovesy nesporně už převládají útvary nové.) Dokonce i konzervativní verze Václ, která bývá lexikálně silně závislá na redakci představované Ben, přináší nově *kročiti*, *-syřiti se*, *mlátiti*, *-sloviti*, *-meziti*, *hroziti*. A samozřejmě novočeská verze výrazně rozmnožuje počet těchto útvarů až na 101. Je zcela nesporné, že tyto nově dokládané formace tu nejsou jen odrazem bohatšího slovníku překladatelů, nýbrž že novější verze přinášejí i for-

mace nově vytvořené; zdaleka ne všechna tato slovesa jsou doložena v raně staročeské době.

I-kmenová desubstantiva jsou tedy po celou historickou dobu produktivním typem.

Mezi slovesné i-kmeny patří ovšem také skupinka sloves primárních či nemotivovaných. Z hlediska slovotvorby přísně vzato nás tato slovesa nezajímají — leda jako možný odvozovací základ. Ale vzhledem k jistým kvantitativním rozdílům v jejich skupině je účelné aspoň zběžně si jich všimnout. V PsSin je tato skupina zastoupena 28 slovesy, ve Wittb je jich však zhruba o polovinu více. Přitom ovšem slovesa, která má nejstarší český překlad (i překlady další) navíc, nejsou ponejvíce slovesa nová: Machek je většinou považuje za útvary už praslovanské či „všeslovanské“. Ale některá z nich tak hodnotit nelze: tyto útvary nebylo lze zahrnout do rekonstrukce všeslovanské slovní zásoby (viz F. KOPEČNÝ 42), a nelze tedy předpokládat jejich praslovanskou existenci v plném prostorovém rozsahu. Staročeská slovesa *chlubiti se*, *tlačiti*, *ráčiti*, *-puditi*, *drážditi*, *-przniti*, *-lapiti*, *-chopiti*, *-tupiti*, *-patřiti*, *šetřiti*, *pestiti*, *kutiti*, *-trůtiti*, *-praviti*, *-leviti*, *snažiti se* jsou útvary mající paralely jen na části slovanského území, někdy jen u západních Slovanů (např. *-patřiti*, *šetřiti*). Tato skutečnost je tedy rovněž svědectvím o pokračující produktivitě i-kmenů i v době rozpadu praslovanštiny. Mezi překladem Wittenberským a ostatními následujícími až po žaltář Bible svatováclavské nepozorujeme v zastoupení tohoto typu větší kvantitativní výkyvy. Až teprve novočeský text jich obsahuje výrazně větší množství (65). Z podstaty věci (jde o slovesa primární a deetymologizovaná) však vyplývá, že tu nelze mluvit o objektivním přírůstku. Skutečně také se zde řada sloves objevuje poprvé jen náhodou, např. slovesa jako *šklebit se*, *krčít se*, *hojit*, *halit se*, *zuřit*, *řitit se*, *nutit*, *-kroutit* jsou doložena už v starém jazyce, jiná porůznu v jiných slovanských jazycích. Jen málo deetymologizovaných sloves je relativně mladšího původu (*-klopit se*, snad i *rdousit*).

U další, ovšem nepoččetně skupiny i-kmenů můžeme konstatovat vztahy k různým slovesům jiných typů, avšak s výjimkou iterativ typu *voditi*, *honiti*, *nositi*, *voziti* a k nim patřícího, ale už deetymologizovaného *blouditi*, *trousiti* a *můtiti* (*rmoutiti*) nelze vztahy těchto několika i-kmenů k slovesům jiných typů vystihnout obecnou formulí.

Některé z nich se pokusíme vyložit jako perfektivní protějšky a-kmenů odvozené zpětnou derivací: tak vykládá MACHEK (70) sloveso *navštíviti* (*navščieviti*) a asi sem patří i *pochytiti*/*chytiti*, *-chvátiti*, *pohltiti*, *roztrůstiti*, *vymrštití*, *strčiti*. Velmi omezený materiál nedovoluje sice učinit určitější závěr, ale fakt je, že sloves tohoto druhu během historické doby přece jen poněkud přibývá: svědčilo by to o tom, že tento postup byl v historické době přece jen živý. Spolehlivější oporu než kusý materiál z našich textů nám skýtá stav v některých tradičních dialektech. Tak například v ostravickém typu lašských dialektů máme doloženy útva-

ry jako *chlašćic'/chlušćic'*, *mlašćic'*, *plašćic'*, *ušćipic'*, *ukus'ic'* apod., ve východomoravských nářečích (viz I. MALINA 154) je jich doloženo ještě více, např. *lišćit*, *viťišćit*, *zmršćit sa*, *drapit*, *ťapit*, *rosšćipit*, *chmaťit*, *přeškobrťit sa* (navíc kromě už uvedených). Poměrně velké množství takových sloves v dialektech snad potvrzuje naši domněnku o částečné živosti tohoto procesu v historické době. Ve spisovném jazyce a v západních dialektech se tento typ derivace uplatnil méně.

Malá skupina *i*-kmenových sloves je fundována výrazy a d v e r b i á l n í h o charakteru. Patří sem např. *puosobiti*, *-přičiti se*, *zpěćiti se*, *nasiliti*, *-jěviti se*, *protiviti se*. Slovesa *osobiti*, *ěviti* a *protiviti se* jsou doložena i ve verzi staroslověnské. Jak dosvědčuje širší materiál, produktivita tohoto typu je velmi omezená (ve většině případů mu totiž konkuruje derivace deadjektivní).

Plně produktivní typy v době novočeské tedy představují tranzitivní deadjektiva typu *biliti* a intranzitivní odvozeniny vytvořené pomocí *i*-ového tématu spolu s formantem *se* (*odcizit se*). Produktivní je i typ desubstantivních odvozenin (*prátelit se*). Deverbativa, ač poměrně početně zastoupená, jsou však neproduktivní, i když na začátku historické doby bylo ještě možno jisté symptomy jejich živosti pozorovat.